

”לשון הקודש” ו”לשון עברי” בין יהודה לשומרון

כידוע, שמה של הלשון שספרות המקרא כתובה בה לא נקרא עברית באותה ספרות. לא נתפרש בה שמה של הלשון שדיברו ”העברים” ו”העבריות” (שמות ב 6–7). לשונה של ”ארץ העברים” (בראשית מ 15), אין אנו יודעים כיצד כינוה דובריה. נראה שאליה כיוון ישעיהו את מליצתו שפת כנען (יט 18),¹ אבל ספק אם יצא שם זה מכלל מליצה. לשרי חזקיהו מלך יהודה יהודית היא לשונה של ארץ יהודה הנתונה במצור של רבשקה, מצביאו של מלך אשור (מלכים ב יח 26, 28; ישעיהו לו 11, 13). וזה שמה בפיו של נחמיה, שפעל גם הוא בארץ יהודה, בשעה שהתרעם על היהודים שבניהם ”אינם מכירים לדבר יהודית”, שהיא היפוכה של ”לשון עם ועם”² (יג 24). וספק גדול אם היה זה שמה גם בממלכת ישראל. המקרא אינו מודיע את שם לשונו, הגם שהוא יודע שיש ללשונות שמות ואף יודע לקרוא בשם לשונם של מי שאינם דוברי שפתו: ארמית אומרים שרי חזקיהו, וכמהים דניאל (ב 4) ועזרא (ד 7).

לימים, אחרי מה שנהוג לכנות ”תקופת המקרא”, נתפשט המנהג לקרוא לשפה שהתהלכה בגבולותיה של ארץ ישראל עברית, אולי ירושה לא רשומה מתקופה קדומה. ההד הראשון של השם הזה הגיע אלינו ממקור שמחוץ למקרא, אף שהוא קדום למדי. הוא נמצא לנו כיוונית בהקדמה שכתב נכדו של בן סירא לתרגום היווני שעשה לספר המשלים שכתב סבו: ”כי הנאמר עברית³ (ἐβραϊστί) אין כוחו שווה כשהוא מיתרגם ללשון אחרת”. לדעת חוקרים רבים עשה האיש את התרגום זמן מועט לפני מרד החשמונאים. זו גזירה מן השם שהיה כנראה מקובל בפי דוברי יוונית, לפי שהוא נמצא גם אצל יוסף בן מתתיהו, בקדמוניות היהודים שלו, כגון

1. ראב”ע: ”מזה נלמוד כי הכנעניים בלשון הקודש היו מדברים”.
2. אשדודית שהוא מזכיר שם הוא כנראה כינוי לגלגני לדיבורם של בניהם של הנושאים נשים אשדודיות.
3. עם גילוי הקטעים של ספר בן סירא העברי מן הגניזה פרץ ויכוח גדול בקרב החוקרים בדבר השאלה, אם הם מייצגים את המקור שממנו עשה הנכד את תרגומו ליוונית. באו קטעי בן סירא שנתגלו במצדה, והם כתובים עברית, והכריעו את הכף לחיוב. דן בלשונו של בן סירא והציג את מעמד העברית שלו בעל היובל באסופה T. Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, STDJ 26, Leiden 1997, pp. 72–73. הוא אף סקר את דעות המתווכחים. כבוד ועונג לי להקדיש לו את העיון הזה.

בסיפור על רבשקה שנשא את נאומו ἑβραϊστί "הואיל והיתה לו בקיאות באותה שפה" (י 8), ועוד על נחמיה ששמע שניים מדברים ביניהם ἑβραϊστί (יא 159), ועוד. אותו מונח אדוורביאלי מופיע באוונגליון על פי יוחנן (יט 13).⁴ וכך הוא בצוואת שלמה מן הספרים החיצוניים, שמסופר בה על "המלאך הגדול היושב בשמים השניים ונקרא בעברית בעל זבוב" (ספר א 14).⁵ לבד מהופעת עברית בביטוי האדוורביאלי הזה היא הופיעה בצורתה השמנית בספר היובלים. המלאך בדבריו אל משה אומר לו: "לימדתי את אברהם את הלשון העברית (τὴν Ἑβραϊδα γλωσσῶσαν), שמלכתחילה כל הארצות דיברו" (יובלים יב 26).⁶ גם פילון האלכסנדרוני מזכיר

4. הרבה נתווכחו המלומדים על משמעות המילה. עד לפני זמן לא רב סבורים היו רבים שהיא מכוונת לארמית דווקא, לפי שמשוכנעים היו שהעברית לא הייתה עוד לשון של דיבור ושמעטים הבינו אותה בתקופה שלאחר גלות בבל. ועוד: שמות המקום שיוחנן מזכיר בקשר עמה יש להם סיום a, כדרך היידוע הארמי: Γολγοθα, Γαββαθα, βηθζαθα (הן בית זית, גבת וגולגולתא – בפרקים 2; יט 13, 17 כסדרם), ועובדה זו העלתה את הסברה שהמילה ἑβραϊστί מכוונת לארמית. מה עוד שביוחנן כ 16 נאמר על מריה המגדלית, שבראותה את ישו קראה לעומתו παββουvi. וזאת נאמר עליה שמילה ארמית היא, רבוני, לפי שנמצאה בקטעי התרגום מן הגניזה, ועם זאת אומר עליה יוחנן שהיא ἑβραϊστί. והנה כבר מצא קוטשר שמילת רבון באה בהקשר עברי בכ"י קאופמן E. Y. Kutscher, "Das zur Zeit Jesu gesprochene Aramäisch", *ZNW* 51 [1960], p. 53; ראה גם חנוך ילון, "נימוקים למשניות מנוקדות", לשוננו כד [תש"ך], עמ' 162). וכן מצא נ' וידר "רבון כל העולמים" בקטעי גניזה כתובים עברית (לשוננו כז–כח [תשכ"ג/תשכ"ד], עמ' 214 וילך). ברם ב"התגלות" נאמר על ἀβαδδών (אבדון), ועל ἀρμαγεδών (הר מגדו) שמקומות אלה נקראים כך ἑβραϊστί. לפי צורתם אלה שמות עבריים לכל דבר. גם במעשי השליחים נאמר על פאולוס שפנה אל קהל בהיותו מדבר τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ ואמר להם מה שאמר (כא 40; כב 2). על שמות העברית והארמית ביוונית וברומית נשא קן פנר (Ken Penner) הרצאה מלומדת בכינוס החברה הקנדית למקרא בהליפקס במאי 2003. מסקנתו המנומקת היא שהכינוי Ἑβραϊς על צורותיו מכוון לעברית לבדה בתקופה הקדומה הזאת. כשנה אחרי כן שב והעלה את העניין בהרצאה שנשא במפגש SBL בסן-אנטוניו שבארצות הברית ב-2004 (ההרצאות לא נתפרסמו בדפוס אבל הופצו באינטרנט: <http://purl.org/net/kmpenner/papers/hebrais/index.html>). לעניין זה ראה J. C. Poirier, "The Narrative Role of Semitic Languages in the Book of Acts", גם S. Schorch, *Filologia Neotestamentaria* 16 (2003), pp. 107–116. "The Pre-eminence of the Hebrew Language, etc.", in G. G. Xeravits and J. Zsengeller (eds.), *Studies in the Book of Ben Sira, JSJSup* 127, Leiden & Boston 2008, pp. 43–54

5. יש אומרים שהמסמך עתיק מימי הופעת הנצרות, ויש מאחרים את זמן חיבורו למאה הרביעית.
6. לפי הנוסח היווני הלקוח ממובאה של ספר היובלים אצל סינקלוס (Georgius Syncellus et al. Niceforus, ex recensione Guilielmi Dindorfii, vol. I, Bonnae 1829, p. 185). הנוסח האתיופני שונה ממנו בפרטים, אבל הלשון העברית נקריית גם בו. עדות עקיפה נתונה ב"צוואת נפתלי" העברית הכלולה ב"ספר הזיכרונות" מימי הביניים. החיבור מספר שאחר מעשה המגדל

במסותיו ביטוי דומה, Ἑβραῖως γλῶσσα, בשעה שהוא מבקש להציע לקורא את משמעות המילים כנען ושנער.⁷

השם עברית וכן גונו עברי אינם נפוצים בספרות התנאים והאמוראים. על פי הרוב הם מכוונים למסמכים כתובים, כגון במשנה: "גט שכתבו עיברית ועדיו יוניים" (גיטין ט, ה, מובאת בירושלמי גיטין נ ע"ג ובבבלי גיטין יט ע"ב; פז ע"ב), "תרגום שכתבו עברית" (משנה ידים ד, ה), "מגילה כתובה עברית" (תוספתא מגילה ב, ה = ירושלמי מגילה עד ע"ד), "משנין את השטר מעברית ליוונית" (תוספתא מגילה ג, יג). בבלי שבת קטו ע"א: "היו כתובים גיפטי מדיית עברית ועילמית יונית... מצילין אותן מפני הדליקה", וכיוצא באלה, דברים החוזרים על האמור לעיל. עוד מוזכרת עברית בקונטקסט של כתיבה ב"שבע מסכתות קטנות" בעניין דרכי כתיבתן של אותיות עבריות. לענייני דיבור מוזכרים השמות האלה במקומות אחדים באותה ספרות. הם נקרים לראשונה במקור כתוב עברית במכילתא פסחא ח: "ומנין שלא חלפו לשונם, שנא' מי שמך לאיש שר ושפט וגו'. מכאן שהיו מדברים עברית, שנא' כי פי מדבר אליכם. ואו' ויאמרו אלהי העברים וגו'". במכילתא דרשב"י כא, ב נאמר: "בזכות ישראל שהן מדברין עברית". ספרי דברים שמ"ג אומר: "י"י מסיני בא – זה לשון עברי" (ראה להלן). וידוע מאמרו המפורסם של ר' יונתן דבית גוברין: "עברי לדיבור" (ירושלמי מגילה עא ע"ב; סוטה כא ע"ג; הדברים מיוחסים באסתר רבה ד, יב לר' נתן!). והדברים מפורסמים. במאגרי האקדמיה ללשון העברית באות שתי המילים הללו בהוראות האמורות, של כתב ושל שפה, בכ" 40 מקומות ביצירות שנתחברו עד לסוף המאה השביעית למניין האומות. מהם רבים מביאים מאמרים שנאמרו במקורות שקדמו להם, ואינם אלא מובאות הבאות להציע דיון או חזרות על דיון שנעשה במקום אחר ולפעמים בהקשר אחר.

יותר מן השם עברית חביב על חז"ל הביטוי המעלה היקש של כבוד יתר: לשון

בללו מלאכי ה' את הלשונות ו"לא נשאר לשון עברי (!) כי אם בבית שם ועבר ובבית אברהם אבינו" (עלי יסיף, ספר הזכרונות, הוא דברי הימים לירחמיאל, מהדורה ביקורתית, תל אביב תשס"א, עמ' 146). אמנם בצוואת נפתלי שבספרות החיצונית היוונית הקטע הזה חסר, אבל הדמיון הגדול בין הנוסח העברי לנוסח היווני בפרטים רבים מעלה את האפשרות שהייתה בתקופה ההלניסטית צוואת נפתלי שונה, שהצוואה העברית נשאבה ממנה. אם השערה זו נכונה, המסמך תורם עוד עדות על השימוש בלשון עברית בתקופה הקדומה. על היחס בין הנוסחים ראה יסיף בספר האמור, בעמ' 478-480.

7. במסותיו "על הפיכחון" (De Sobrietate), בפסקה 45, Philo, vol. III, LCL, Cambridge, : 466, p. 1940, Mass. (De Confusione Linguarum); "על בלילת הלשונות" (De Confusione Linguarum), פסקה 68: שם, כך ד, עמ' 47. אמנם עדותו מתגמגמת במקצת, לפי שב"חיי משה" (De Vita Mosi), בספר ב, פסקה 26, הוא אומר שהתורה הייתה כתובה מלכתחילה כשדית (γλώσσην Χαλδαϊκήν) ולימים תורגמה ליוונית (ibid., vol. VI, 1935, pp. 460, 462). הדברים מובאים כאן ולעיל ביחסות שבמקור.

הקודש. במאגרי האקדמיה ללשון העברית הוא מופיע ביותר מ-80 מקומות בספרות שנתחברה עד לסוף המאה השביעית, כפליים כהיקרות עברית ועברי גם יחד. אף הוא בא ברבים מן החיבורים המאוחרים, אגב הצעת דיון, במובאות מחיבורים שקדמו להם וכן בחזרות על מה שנאמר במקום אחר. ואולם היחס בין המובאות ובין המאמר העצמאי שווה בשתי הרשימות. על כן יתרון הביטוי לשון הקודש אינו זו ממקומו. נראה שתחילת שימושו ברמיזה אל שפת כתבי הקודש, ומכאן נתפשט להביע אל כלל השימוש בשפה העברית.⁸ הוא נמצא בקדומות שביצירות התנאים, כגון במשנה סוטה ז, ב, בעניין דברים שיש לאמרם בטקסים בעברית: "ואילו נאמרים בלשון הקודש: מקרא הביכורים וחליצה..." – והמשנה מפרטת שם את הפסוקים. וכן בנוסחאות הנאמרות בטקס החליצה: "והיא אומרת 'מאן יבמי...' והוא אומר 'לא חפצתי לקחתה'. בלשון הקודש היו אומרים" (יבמות יב, ו). וכך הוא במקומות רבים המעלים ביטוי זה. ואולם במקומות רבים אחרים לשון הקודש היא לשון של דיבור. כך למשל נאמר בספרי דברים מו "כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה. אם אין מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה ראוי לו כאילו קוברו" (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 104⁹). מפורסם מכול הוא מאמרו של ר' מאיר המובא בספרי דברים שלג: "וכן היה ר' מאיר אומר. כל הדר בארץ-ישראל וקורא קרית שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקודש הרי הוא בן העולם הבא" (שם, עמ' 383; מובא בשינויי לשון קלים בירושלמי שבת ג ע"ג). מאלף העימות של העברית עם הארמית כמה שנאמר בספרי דברים שמג: "ויאמר ה' מסיני בא זה לשון עברי... ואתה מרכבות קדש זה לשון ארמי" (שם, עמ' 395). מה שאינו לשון הקודש הריהו בירושלמי לשון הדיוט: "מסית או' בלשון הקודש ומדיח או' בלשון הדיוט. מסית שאמ' בלשון הקודש נעשה מדיח. ומדיח שאמ' "

8. הביטוי בצורתו הארמית לישן קודשא נקרה פעם אחת בתרגום המיוחס ליונתן: "בלישן קודשא הוּו ממללין דאיתבריא ביה עלמא" (בראשית יא 1). זאת כנראה אדפטציה ארמית של המדרש על שפת הבריאה הנתון כגון תנחומא נח, יט: "הבה נרדה ונבלה. בלבל לשונותיהם ולא היה מבין אחד מהם לשונו של חבירו. שהלשון הראשון היו מדברים בלשון הקודש. וכו בלשון נברא העולם" (דפוס ראשון, קושטא רפ"ב; ראה להלן נוסח תנחומא בוכר. לעניין העברית כשפת הבריאה ראה מאמרה המלומד של מלכה רובין: M. Rubin, "The Language of the Creation or the Primordial Language: A Case of Cultural Polemics in Antiquity", *JSS* 49 [1998], pp. 306–333. הביטוי המורחב לישן בית קודשא משמש בשאר המקומות הן בתרגום הזה הן בתרגום הארץ-ישראלי על כל נוסחיו. הדעות שהושמעו בעניין הובאו בספרו של אביגדור שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 113–115. לדעת המחבר (בהערה 48) האחרון עיקר והראשון שיבוש שלו (או "תיקון"). ברם אם אכן הדברים הם עיבוד של מדרש מנוסח בעברית, אין תמה בחסרון בית. על הביטוי ועל הדעות על משמעותו ראה גם במאמר המוזכר להלן (בהערה 12), בעמ' 173, הערה 10.
9. ספרי על ספר דברים עם חלופי גרסאות והערות, מאת א"א פינקלשטיין, בהשתמשות עזבונו של חיים שאול האראוויטץ, ברלין ת"ש.

בלשון הקודש נעשה מסית¹⁰. הבבלי מעמיד לשון חול כנגד לשון קודש: "דברים של חול מותר לאמרן בלשון קודש ושל קודש אסור לאמרן בלשון חול" (שבת מ ע"ב).

במקביל עומד כנגד לשון הקודש הביטוי כל לשון. הוא אינו מבדיל בין לשון הקודש לזולתה אלא מְרַבָּה אותה. כגון בספרי במדבר יב: "ואמר אל האשה. בכל לשון שהיא שומעת. דב' ר' יאשיה. שהיה בדין. מה אם יבמה קלה לא עשה בה כל הלשונות כלשון הקודש. סוטה חמורה אינו דין שלא נעשה בה כל הלשונות כלשון הקודש. ת"ל 'ואמר אל האשה. בכל לשון שהיא שומעת. דב' ר' יאשיה" (מהדורת הורוביץ, עמ' 118¹¹). וכן הוא בתוספתא, כגון סוטה ז, ז: "ברכות הלל ושמע ותפלה נאמרין בכל לשון. ר' אומ'. אומ' אני שאין שמע נאמ' אלא בלשון הקודש. שנ' 'והיו הדברים האלה'". ועוד תמצא ביטוי זה בירושלמי סוטה כא ע"ג: "הרי פרשת ווידי הוא לאחר מתן תורה והוא נאמר בכל לשון". בבבלי אתה מוצא כגון סוטה לח ע"א: "ת"ר. 'כה תברכו את בני ישראל'. בלשון הקודש. אתה אומ' בלשון הקודש או אינו אלא בכל לשון. נאמ' כאן 'כה תברכו' ונאמ' להלן 'אלה יעמדו לברך את העם'. מה להלן בלשון הקודש אף כאן בלשון הקודש".

התיעוד הקדום ביותר מכל המצוי כיום בידינו הוא בקטע מן המערה הרביעית שבקומראן (4Q464), שדנו בו אסתר אשל ומיכאל סטון.¹² לפי עיונם הקטע "רומז להפסקת השימוש בשפה העברית בדור הפלגה, בהתגלותה לאברהם אבינו, ובהבטחה שבעתיד לבוא ישובו כל העמים לדבר עברית". וזה לשון הקטע (שורות 7-9):

[...] עד עולם כיא הואה [...]רא לשון הקודש [...] כי אז אהפך] אל עמים שפה ברורה.

מן הסמיכות אל האמור בצפניה ג 9, "כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' לעבדו שְׁכֶם אחד", מעלים המחברים את הרעיון שהביטוי מובא בהקשר אסכטולוגי: לעתיד לבוא יחזרו בני אדם לדבר בשפת הבריאה, היא לשון הקודש, היא הלשון העברית (דיונם נמצא בעמ' 174 ואילך). ההקבלה בין לשון הקודש ובין שפה ברורה רומזת אל שפת הבחירה, כדרך שמתרגם יונתן בן עוזיאל את צפניה: "ארי בכין אשני על עממיא ממלל חד בחיר לצלאה כולהון בשמא דיזי למפלא קדמוהי כתף חד".¹³

10. לעניין הנתון במשנה סנהדרין ז, י: "המסית זה הדיוט והמסית את ההדיוט" וגו'.
11. ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא עם חלופי גרסאות והערות, מאת ח"ש האראוויטץ, לייפציג תרע"ו.
12. "לשון הקודש באחרית הימים לאור קטע מקומראן", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 169-177.
- הקטעים נתפרסמו בידיהם במקום אחר: 243-264 (1992), pp. *Le Muséon*.
13. כך הבין גם היירונימוס, ותרגם בוולגטה שלו "reddam populis labium electum", וכך

והנה הביטוי לשון הקודש אינו נעדר מספרותה של עדת השומרונים המבטאת את אמונותיה ואת דעותיה. בפיוט ליום החודש הראשון מפיית הכוהן טביה בן יצחק (בן המאה העשירית) כך:

היכול האל הקדש	יתרבי זה השם הגדול
הנכבד המדרש	אל ראה אל חיול
ולכל גבול תפש	הנמצא בכל גבול
בגדלו המתפרש	סכול העולמים
בון כל כלום כנש	גאתו ורבותו ריאמים
והארץ הך בלש	ביהוה היה שמים
ועפר והאור הוא האש	האור והרוח והמים
כל עץ ודשא ורמש	מהם קם עלמה
וכל עוף וכל נפש	וכל חיה וכל בהמה
יאמר בלשן הקדש	ואדם בצלם והדמה
מי כמוך נאדרי בקדש.	מי כמוך באלים יהוה

הביטוי אינו בא בהקשר אסכטולוגי, כמו בקטע מקומראן, אלא בהימנון לאל ולגדולתו. טביה חיברו לכבוד היום הראשון של החודש שחג הפסח חל בו, אם הוא מזדמן בשבת.¹⁴ הוא עשוי ארבעה בתים גדולים המסתיימים במובאה מן התורה הקשורה בחג. הבית המובא כאן הוא השני, והוא מסתיים בפסוק 11 משירת הים.¹⁵ הביטוי בלשן הקדש מציג אפוא מובאה מן התורה, כדרך שמצינו במשנה במקומות רבים.

הבין גם בעל הפשיטתא: "אהפך על עממא ספתא גביתא". ותן דעתך ש"אנשים ברורים מן העדה" הם אנשים שנבחרו ממנה (ברית דמשק י 4-5). וכך הוא במקומות רבים בספרות של ימי הבית השני ובימים שאחרי חורבנו. עוד בספר דברי הימים א מוזכרים "ושאר הברורים אשר נקבו בשמות" (טז 41). "אשר נקבו בשמות" כמדבר א 17 הם אנשים שנבחרו לעמוד עם משה ואהרן בראש העדה (פס' 5).

14. נתפרסם באסופה הליטורגית: A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, vol. I, Oxford 1909, pp. 132-133 (להלן קאולי). שיעורו: יתגדל זה השם הגדול, היכול, האל הקדוש / "אל רואה", אל עצום, הנכבד, הנדרש / הנמצא בכל גבול, וכל גבול הוא אוהו / נושא העולמים בגדלו המשתרע / גאונו וגדולתו רמים, כל דבר אגור בהם / על ידי ה' נהיו השמים והארץ, כאשר ביקש / האור והרוח והמים ועפר, והאור הוא האש / מהם נהיה העולם, כל עץ ודשא ורמש / וכל חיה וכל בהמה וכל עוף וכל נפש / ואדם בצלם ובדמות יאמר בלשון הקודש / מי כמוך באלים ה' מי כמוך נאדרי בקדש.

15. מובן מאליו, הפסוק הנתון הוא לפי נוסח שומרון, הגורס גם בפסוק הזה נאדרי מטעמי הרמוניזציה עם פסוק 6 שבאותה שירה.

באותו עניין אומר גם יוסף הרבן, כוהן גדול בסוף המאה השלוש עשרה ובראשית המאה הארבע עשרה,¹⁶ בפיוט על אותו מועד:

מועד הפסח מה טוב	דו למועדים ארש
שבת ומועד ופסח	ומיכל קרבן צלי אש
על מצות ומרורים יאכלהו	בשמח וברגש
ויקום כל איש ויפתח	פמו בלשן הקדש
ויחתם שירתה במימר	תנים יומה אה עם קדש. ¹⁷

יוסף אינו מביא את הפסוק משירת הים במפורש אלא ברמיזה אל חתימתו, הכוללת ברכה שיישנה היום.¹⁸

ועוד פייטן אחד, מאוחר מהם, משתמש בנוסח הזה בסביבה דומה, הוא אברהים אלעיה, בן המאה השמונה עשרה. וכך הוא אומר:

כימי השמים על הארץ	שופר תשבחן נקש
לך מרון דחייה	דבוקה דאתה ירש
כלה ולך ישובו	אמרים בלשן הקדש
מי כמוך באילים יהוה	מי כמוך נאדרי בקדש. ¹⁹

גם כאן, כמו בפיוט של קודמו, בא הביטוי להציג אותו הפסוק בשירת הים. אינו יודע לומר אם שאל אלעיה את העניין מטביה, או שהיה מטבע שהתהלך בספרות העדה בשעתה. לצד האפשרות השנייה מתייצב פיוט שחיבר הכוהן הגדול פינחס

16. ראה מ' פלורנטין, התולדה: כרוניקה שומרונית, ירושלים תש"ס, עמ' 107.
17. קאולי, עמ' 135. שיעורו: מועד הפסח מה טוב הוא, שהוא יסוד למועדים / שבת ומועד ופסח ואכילת קרבן צלי אש / על מצות ומרורים יאכלהו בשמחה ובתרועה / ויקום כל איש ויפתח פיו בלשון הקדש / ויחתום את השירה באמירה "תהיו שונים את היום, הוי עם קדוש".
18. הנוסח המקובל של האיחול הוא "תנים יומה מאה שנה" (תהיו שונים את היום מאה שנה).
- ראה ז' בן-חיים, "פיוטים שומרוניים לשמחות", תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 353.
19. קאולי, עמ' 786. שיעורו: כימי השמים על הארץ (דברים יא 21) שופר תשבחות תוקע / לך ארון החיים המושיע, שאתה קונה / הכול, אליך ישובו אומרים בלשון הקודש / מי כמוך וגו'. תרגמתי ירש "קונה" בעצת ידידי הפרופסור משה פלורנטין (במכתב בדואר האלקטרוני). ירש הרומז אל האל נפוץ מאוד בליטורגייה השומרונית. נפוץ מכולם הביטוי "ירוש על כל ירש", כגון באסופה של קאולי, בעמ' 101, 216, 264, 403 ועוד. ואולם יש לשורש ירש הוראה של חליפה, והיא נתונה במקומות כגון "אפרש וברך וקדש מועד מקרא קדש חקת עולם לא יורש" (קאולי, עמ' 142). כוונת הדברים היא שמועד הפסח אינו חולף, משתנה. מעניין ביותר האמור בפיוט של ישמעאל הרומיחי, בן המאה השש עשרה: "תגידני במה בעולם אתחדש מן כל כלום טב כלזבן בזבנו מתירש", שעניינו חילוף הזמנים (קאולי, עמ' 561). לעניין זה מתעתד אני להקדיש עיון נפרד.

בן יוסף הרבן, בן המאה הארבע עשרה, מגדולי החכמים של השומרונים ופייטניהם, שהשפעתו ניכרת על כל הפעילות הרוחנית של העדה בימיו ואחריו. בתפילה למועד הפסח הוא אומר:

שמור את חדש האביב / ועשית פסח ליהוה אלהיך והקריב / לך יהוה ירוח
ויטיב / כי נפוש קריב
קרא יהוה שם חדש האביב / בלשן העברי אביב / כי הו לחדש האביב / הב
יהוה בו העולם וישיב
אב לכל חדשים / בו הוציא יהוה עמו בני שם / על יד דמע כל האנשים / ובו
קרבן יהוה אקריב
קראו הנאדרי בקדש / חדש האביב בלשן הקדש / כי הו חדש השמש /
וחדש הירחי הזה נקריב.²⁰

אמנם בחיבור זה אין הביטוי לשון הקודש²¹ נוסח המקדים מובאה מן שירת הים, כמו אצל טביה בן יצחק, שהבאתי לעיל, ועם זאת הוא סמוך לאותו מטבע נאדרי בקדש, המשמש כאן כינוי לאל. בזה חורג פינחס ממנהגו של טביה. ויותר מזה, הוא מביא במקביל לו את הביטוי לשון העברי, ובכך הוא מחדש מטבע, וזה נתפשט בפיוטי המחברים הבאים אחריו, והם נוקטים אותו בכני גוון אחדים, כמוצג להלן.

20. קאולי, עמ' 191–192. שיעורו: שמור את חדש האביב / ועשית פסח לה' אלוהיך והקרב / לך ה' ירחיב ויטיב / כי הרווחה קרובה / קרא ה' שם חודש האביב בלשון העברי אביב / כי הוא לחדש (השני) האביב / נתן ה' בו העולם וייסד (אותו) / אב לכל החודשים / בו הוציא ה' את עמו בני שם / על ידי הנבחר באדם (=משה) / ובו קרבן ה' הקריב / קראו הנאדרי בקדש / חדש האביב בלשון הקודש / כי הוא חודש השמש / ובחודש הירח הזה נקריב. מפני החירות הגדולה בבחירת המילים ובכלל הכפפות הגדולה לחרוזה נתעוותה לא מעט צורת המילים, ומשמעותן נדדה ממקורה. הדבר מקשה מאוד על נאמנות התרגום למקורו. לעניין חודש השמש וחדש הירח אשוב במקום אחר.

21. הואיל והביטוי נדיר ומאוחר ביחס, עולה על הדעת המחשבה שהוא הגיע אל הפיוטים הללו מן היהודים. האפשרות אינה נמנעת, לפי שכבר היו שאילות דומות בספרות השומרונים. הנה במקום אחר הראיתי שהרבה מן אונקלוס נקלט בכתבי יד של התרגום השומרוני (א' טל), התרגום השומרוני לתורה, כרך ג, תל אביב תשמ"ג, עמ' לא ואילך). ז' בן-חיים פרסם בקשה של רס"ג שעברה עיבוד שומרוני (ז' בן חיים, "בקשה לרב סעדיה גאון – תפילה שומרנית", בספר היובל ל"מ קיסטר [1987], JSAI 9, pp. 1–38), ומפורסם השימוש שעשו בתפסיר של סעדיה בתרגום הערבי הראשון שהתהלך בעדה: S. Kohn, *Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner*, Leipzig 1866, p. 125; ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1977, עמ' 88 ואילך.

בפיוט ארוך ליום הכיפורים מעלה עבדאל בן שלמה הכהן, איש המאה הארבע עשרה, את מעשה בריאת אדם כך:

דעת עץ הדעת עיבת	לאדם ולזרעו
מה אתשרשר להם	מאשר תדעו
וטרם נדכר לזה	ונשרי במקראו
נדכר מה הוה מנה	מטרם מוצאו
מן גן עדן והיך הוה	דמע בין בוראו
ושרה בלשון עבראותה	יהלל עבודה וישבחו. ²²

הפייטן מספר על התשבחות שהשמיע אדם לאלוהים לפני שחטא באכילה מעץ הדעת. הוא מדגיש את דעתו שדברי אדם נאמרו עברית, ומכאן שרווחה בקרב העדה האמונה שלשון הבריאה עברית הייתה. דבר זה מזכיר התבטאויות במדרש היהודי כגון בראשית רבה פרשה יח לעניין "לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה זאת" (בראשית ב 23): "מכאן אתה למד שניתנה התורה בלשון הקודש. ר' פינחס ור' חלקיה בשם ר' סימון כשם שניתנה בלשון הקודש כך נברא העולם בלשון הקודש".²³ הדברים מודגשים במדרש תנחומא הנשען על נבואת צפניה (סוף פרשת נח). ברם הכא העברית היא האנטיטזה של הַפְּלֶגָה. הקב"ה בלל את שפת הבריות, שעברית הייתה מלכתחילה, והבריות איבדוהו ביצרן הרע. ולעולם הבא תשוב העברית להיות "שפה ברורה" של כל העמים. וזה לשונו: "שעירכב הקב"ה את לשונם ולא היה אחד מהם יודע לשון חברו. מה היה אותו הלשון שהיו מדברים בו. לשון הקודש היה שבו נברא העולם. בעולם הזה היו האומות והבריות חולקין על הקב"ה אבל לעולם הבא כולן שוין כתף אחד לעבדו, שנאמר כי אז אהפוך על עמים שפה ברורה..."²⁴.

אמנם עבדאל בן שלמה דיבר אך על לשון הבריאה, אבל בן זמנו, אבישע בן פינחס הכוהן המובא לעיל השלימו בחזון האסכטולוגי, בדומה למה שהובע בתנחומא, והעמיד את הלשון העברית במעמד של שפת אחרית הימים. בפיוט ארוך ליום הכיפורים פותח אבישע בסקירת הבריאה ומהלך המאורעות המכריעים

22. שיעורו: ידיעת (איסור האכילה מ) עץ הדעת חייבת את אדם ואת זרעו / מה נתגלגל להם מאשר תדעו / ובטרם נזכיר דבר זה ונתחיל בקריאתו / נזכור מה היה לו בטרם צאתו / מגן עדן, ואיך היה מעולה לפני בוראו / והתחיל בלשון העברית להלל את עושהו ולשבחו (קאולי, עמ' 521). בין הוא לשון חסר של בין ידי, ביטוי הלקוח מן הערבית *بين يدي*.

23. מדרש בראשית רבה, מאת ר' תיאודור וח' אלבק, ירושלים תשכ"ה (הדפסה שנייה), עמ' 164. ראה גם מה שהובא מספר היובלים לעיל בתחילת המאמר.

24. מדרש תנחומא, מהדורת ש' בוכר, וילנה תרמ"ה, עמ' 56. אמנם זהו מדרש מאוחר, אבל הוא נשקף מפיוט של ינאי, והדבר מעלה את קדמותו. ראה דברי המחברים במאמרם המוזכר לעיל (בהערה 12). והשווה לנוסח דפוס ראשון, לעיל בהערה 8.

בתולדות היקום ומגיע עד ה"תהב", הוא המושיע באמונת השומרונים, העתיד להביא את "יום נקם ושלם" באחרית הימים.²⁵ או אז יוקם המשכן מחדש והכוהנים יחדשו את עבודתו, וכן:

האמן מן יראתו	וישכן ישראל בטח
ויקריב קרבנותו	ויעבד מועדיו בשלם
וכל העמים יכפתו	והשמחות תתחדש
ויתגלי לשון עבראותו.	ויבלל לשון הערבים

עולמם של השומרונים שנתרחשה בו תחייתם הרוחנית דובר ויוצר ערבית. זוהי הסביבה שהיצירה שלהם קמה והיתה בה. אבישע יודע שהיא לא תשתנה בחיי הדור והוא מביע את געגועיו אל התקופה שהעברית תחזור ותתפוס את מקומה כלשון העולם, כדרך שהיתה בימי הבריאה, לפני שבלל ה' את לשון הבריות. אבישע אומר את הדברים בלשון ברוטלית המגלה את תחושת הרדיפה שהעדה נתונה בה. השימוש שלו בפועל בלל, המעלה אסוציאציה עם דור הפלגה²⁶ (בראשית יא 9), מגלה את עוינותו כלפי הערבית.

תחיית העברית היא לדעתו חלק מתהליך רחב של הכרת האומות באמת שבאמונת ישראל, תהליך שאבישע מתאר תיאור המזכיר את פרק ב בישיעהו. הוא כורך יחד את הערבים והנוצרים שיכירו בטעות שלהם:

הגויים והערלים	כל מנון יימר לעדתו
כל מה אנן בו שקר	וזה הו הקשט דתו
קומו בנו נלך אליו	ונבוא תחת צל קורתו
וייתו ויאמנו בו	ובמשה ותורתו. ²⁷

אף היהודים לא נמלטו משבט לשונו, ואף הם יודו בטעותם וינטשו את תורתם

25. קאולי, עמ' 513. שיעורו: וישכון ישראל בטח, היציב ביראתו / ויעשה מועדיו בשלום ויקריב קרבנותיו / והשמחות תתחדשנה וכל העמים ייכבשו / ותיבלל לשון הערבים ותתגלה הלשון העברית. על התהב ועל מהות האישיות ומקומו באחרית הימים ראה F. Dexinger, *Der Taheb, ein "messianischer" Heilsbringer der Samaritaner*, Salzburg 1986, *passim*

26. דור הפלגה נקרא במסורתם מגדלאי, אנשי מגדל בכל. ספרות השומרונים שופכת עליהם קיתונות של רותחין. ראה למשל ד' בן חיים, תיבת מרקה, והיא אסופת מדרשים שומרונים, ירושלים תשמ"ח, ספר ד, פסקה סד [עמ' 276].

27. שיעורו: והגויים והערלים, כל אחד מהם יומר לעדתו / "כל מה שאנו בו שקר, וזו היא דת האמת / קומו בואו (?) נלך אליו ונבוא תחת צל קורתו" / ויבואו ויאמינו בו ובמשה ובתורתו. הגויים הם כנראה הערבים הנימולים העומדים נגד הערלים, כלומר הנוצרים.

שהעניק להם עזרא, הנחשב אבי הכפירה היהודית. אף כאן לשונו בוטה וקללתו לעזרא מהדהדת:

היהודים (!) יימרו	זה נבוא בדתו
ארור עזרה ודבריו	דכתב בכישאתו.

הגאולה תבוא באחרית הימים עם ראשית תקופת הרצון המתחדשת (רחותה) ותום תקופת הסתרת הפנים (פנותה).²⁸ לכך מייחל אבישע בפיוט אחר שלו, אף הוא ליום הכיפורים. ללשון העברית יש מקום מרכזי במאורע:

הא על רחותה	דיומיה כשית
ראינו פנותה	ועינינו בה בכית
אן אתריח אלה	יכתב לה ספר כריתית...
תבלל שפתי ערבי	ויקום לשן עבראית...
ואשברה מטות עולכם	ואוליך אתכם קוממית. ²⁹

בסגנון דומה מתבטא משלמה, פייטן מן המאה השמונה עשרה, המעבד את יצירת קודמיו בתפילה לשבת מועד חג הסוכות כך:

ויסגי חדותה ביומיון ומהן אמן לא תבטל
ויקים תהבה ביומיון ויתעצם ויגדל
ויתגלי לשן העברים ולשן הערבים יכלל
וימח מן עליך מתגבר ויהי שם ומשל.³⁰

גם הוא כקודמיו מעלה משאלה לאחרית הימים, שתרבה השמחה בימיהם (של בני העדה) והאל יקים בהם את התהב. ואז תיכחד לשון הערבים, ולשון העברים תתגלה. האחרון המזכיר את ניצחון הלשון העברית באחרית הימים הוא שלמה בן טביה, בן המאה התשע עשרה. והוא כורך את המאורע הגדול הזה בשיבת היהודים אל חיק ”ישראל השמרים“ (כלומר השומרונים) ובהכרה בטעותם:

ומל יהוה אלהיך את לבבך באבותה
ישלח לך נביו כות משה שליחותה

28. על המושגים האלה ראה A. D. Crown, R. Pummer & A. Tal, *A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993, pp. 186, 202

29. שיעורו: הנה, על (פני) ה”רצון“ שימיו טובים / ראינו את הסתרת הפנים ועינינו בכו עליה / אם ירצה האל יכתוב לה ספר כריתות... / תיכחד הלשון הערבית ותקום לשון עברית / ואשברה מטות וגו’. תן דעתך, שבעיני השומרונים השורש ב”ל עניינו הכחדה.

30. קאולי, עמ’ 746. שיעורו: ותרב השמחה בימיהם ולא תיפסק ”אמן“ (אמונה?) מהם / ויעמיד את התהב בימיהם ויעצים ויגדל / ותתגלה לשון העברים ולשון הערבים תיכחד / ויסיר מעליך רודה ויהיה שם ומשל.

מִן פֶּאת קִדְמָה וּפְנֵי נֹף כְּהַנּוֹתָהּ
 וַיַּעֲבֵר הַרְגִּיזִים קֹדֶשׁ כָּל אַרְעוֹתָהּ
 וַיַּחֲפֹר הָאָרֶץ דְּבַה טְמָרִים אֲבֵנֵי אֲרֵהוֹתָהּ...
 וַיִּכְתֹּב בְּאֵדָה הַתּוֹרָה וַיִּימַר זֶה הוּא קְשִׁיטוֹתָהּ...
 וַיִּקְוֶם לְשׁוֹן עֲבֵרָאוֹתָהּ...
 וְהִיהוּדִים יִימְרוּ זֶה נִבּוֹא עֲדָתָהּ
 אֲרוּר עֲזָרָה וּדְבָרוּ וּמָה עָשָׂה עִמָּן בְּעֲשׂוֹתָהּ
 כָּל מָה אֲנִי בּוֹ שֶׁקֶר וְזֶה הַקְּשֵׁט עֲדָתָהּ.³¹

ואולם לא רק בחזונו אסכטולוגיים או במסירת דבריו של בורא עולם מזכירים פייטני השומרונים את "לשון העברי" אלא גם בשבחו של משה, שהוא אמנם בשר ודם, אבל הוא "דמע כל הבשר", כאמור. הנה סעד אלה בן צדקה הכתארי, בן המאה הארבע עשרה, חיבר פיוט מן הסוג "ישתבח" לכבוד חתן מן החתנים, וכך הוא אומר:

כִּלְנֹו נִקְרִי שְׁלוֹם אֲנִי וּבְכָל מְקוֹם דָּאֲנִי בּוֹ נִשְׂרִי
 טוֹבִינִן טוֹבִינִן כָּל יְמֵי חַיִּינִן אֲנִי נִגְלַג פִּמְמִינִן
 וְנִימַר בְּלֶשֶׁן הָעֵבְרִי גִלְגִּי זֶה הַגִּבֵּר
 הַגִּבֵּר הָרֵם אֲשֶׁר לִי כִּמוֹ בְּבֶשֶׂר דּוֹ מֹשֶׁה גִבִּירִי.³²

*

הנה מסורות ומנהגים הרווחים ביהדות אינם זרים לעדה האחות, גם אם מפרידים ביניהן דורות של מחלוקת בעיקרי האמונה שלהם.

31. קאולי, עמ' 363–364. שיעורו: ומל' ה' אלהיך את לבבך. ברצונו / ישלח לך נביא כמו משה. שליחותו / מפאת קדמה ולפניו זרע הכהונה / ויעבור בהר גריזים, קודש כל הארצות / ויחפור את הארץ שבה טמונים אבני התורה... / ויכתב בידו התורה ויאמר זו היא האמת... / ותקום הלשון העברית... / והיהודים יאמרו "נבוא בעדתו של זה / ארוור עזרה ומה שעשה עמנו במעשהו / כל מה שאנו בו שקר וזו עדת האמת".
32. קאולי, עמ' 825. שיעורו: כולנו נקרא "שלום אני" ובכל מקום שאנו נשרה בו / אשרינו, אשרינו, כל ימי חיינו, אם נשבח בפינו / ונאמר בלשון העברי את שבחי זה האיש / הגביר הרם אשר אין כמותו באדם, שהוא משה אדוני.